

Ашымова А.С.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ИШКАНАЛАРЫНДА ИЧКИ
КОНТРОЛДУ ЖАНА КАРЖЫЛЫК ТАЛДООНУ АНДАН
АРЫ ӨНҮКТҮРҮҮ КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Ашымова А.С.

**ПРОБЛЕМЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ
ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ И ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА
НА ПРЕДПРИЯТИЯХ КЫРГЫЗСТАНА**

A.S. Ashymova

**PROBLEMS OF FURTHER DEVELOPMENT
INTERNAL CONTROL AND FINANCIAL ANALYSIS
AT THE ENTERPRISES OF KYRGYZSTAN**

УДК: 336.771.653/622 (575.2)

Бул макалада Кыргызстандын чарбалык субъектилеринде ички контролду жана каржылык талдоону андан ары өнүктүрүү маселелери талкууланат. Белгилүү болгондой, сапатты контролдоонун түрлөрү ички жана тышкы көзөмөл болуп саналат. Ички көзөмөлдү аудитордук уюм аудитордук стандарттарга ылайык өз алдынча жүргүзөт. Финансылык анализ методунун мүнөздүү белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: экономикалык иштин көрсөткүчтөрүнүн жана факторлорунун тутумун колдонуу, талданып жаткан кубулуштардын мүнөздөмөлөрүнө жараша көрсөткүчтөрдү жана бааларды тандоо, көрсөткүчтөрдүн өзгөрүшүнүн себептерин изилдөө жана финансылык анализ методун колдонуп, натыйжалуу көрсөткүчкө факторлордун таасирин аныктоо, бул ишкердик субъекттеринин иши жөнүндө экономикалык маалыматты иштеп чыгуу үчүн колдонулуучу атайын методдордун жана ыкмалардын жыйындысы деп түшүнүү керек.

Негизги сөздөр: ички көзөмөл, финансылык анализ, аудит, бухгалтердик эсеп, отчеттуулук, баалоо, методдор, ыкмалар, тышкы көзөмөл, маалымат.

В данной статье рассматриваются вопросы дальнейшего развития внутреннего контроля и финансового анализа в хозяйствующих субъектах Кыргызстана. Как известно, видами контроля качества является внутренний и внешний контроль. Внутренний контроль осуществляется аудиторской организацией самостоятельно в соответствии со стандартами аудита. Характерными особенностями метода финансового анализа являются: использование системы показателей и факторов хозяйственной деятельности, выбор измерителей и оценки в зависимости от особенностей анализируемых явлений, изучение причин изменения показателей и выявления влияния факторов на результирующий показатель с использованием методики финан-

сового анализа, под которой следует понимать совокупность специальных способов и приемов, применяемых для обработки экономической информации о работе хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: внутренний контроль, финансовый анализ, аудит, бухгалтерский учет, отчетность, оценка, методы, приемы, внешний контроль, информация.

This article discusses the issues of further development of internal control and financial analysis in the economic entities of Kyrgyzstan. As you know, the types of quality control are internal and external control. Internal control is carried out by an auditing organization independently in accordance with auditing standards. The characteristic features of the method of financial analysis are: the use of a system of indicators and factors of economic activity, the choice of indicators and assessments depending on the characteristics of the analyzed phenomena, the study of the reasons for the change in indicators and the identification of the influence of factors on the effective indicator using the method of financial analysis, which should be understood as a set of special methods and techniques used to process economic information about the work of business entities.

Key words: internal control, financial analysis, audit, accounting, reporting, assessment, methods, techniques, external control, information.

Кыргыз Республикасында ички көзөмөл рыногунун өнүгүшүнө, биринчиден, экономиканын команда-лык-административдик системадан рынокко өтүүсү, экинчиден, мамлекеттик жөнгө салуунун натыйжасында мыйзамдык базанын өнүгүшү түздөн-түз таасир этет. Рынокту жөнгө салуучу органдар объективдүү түрдө түзүлдү. Аудитордук кызмат көрсөтүүлөр рыногунун өнүгүшүнө олуттуу таасир тийгизген

алардын негизги элементтеринин катарына төмөнкүлөр кирет:

- чарба жүргүзүүчү субъекттердин экономикалык көзкарандысыздыгы - чарба жүргүзүүчү субъекттерди башкаруунун борборлоштурулган тутумунан борборлоштурулбаганга өтүү, алардын бири-биринен обочолонушунун башталышы болгон;

- жеке менчик уюмдун экономикалык ишинин жана өнүгүүсүнүн негизи катары;

- ишкердик субъекттеринин аудитордук кызматтарга суроо-талаптын тез өсүшүнөн жана аудитордук уюмдардын сунуштарынан келип чыккан эркин базар баалары, акыркы жылдарда суроо-талаптын өсүп-төпкүлө жогорулап, сунуштун көлөмүнө барабар болушу жана Кыргызстандын аудитордук компаниялардын олуттуу консолидациясы далилдеп турат;

- атаандаштык - рынокто көптөгөн аудитордук уюмдардын пайда болушу, көрсөтүлгөн кызматтардын баасын жана сапатын жөнгө салуу менен потенциалдуу кардарлар үчүн күрөштүн пайда болушуна алып келди.

Кыргызстандагы аудитордук кызматтар рыногун мамлекеттик жөнгө салуу мыйзамдык ченемдик актылардын, ошондой эле аудитордук ишти жөнгө салуучу эрежелердин (стандарттардын) жыйындысында чагылдырылган. Жөнгө салуунун көлөмү кең жана ар түрдүү: аудиттин максаттары жана анын түрлөрү; аудитордук уюмдардын жана текшерилүүчү жактардын укуктары жана милдеттери; аудитордук отчеттун мазмунуна карата талаптар; жумушчу документтер; аудитордук далилдер; аудитордун квалификациясы; лицензиялоо процедурасы ж.б. Аудитордук ишти жөнгө салуучу бардык укуктук документтерди үч топко бөлүүгө болот: мыйзам актылары; жөнгө салуучу органдардын ченемдик документтери; аудитордук иштин эрежелери (стандарттары).

Аудитти жөнгө салуучу мыйзам актыларына биринчи кезекте "Аудитордук иш жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кирет (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) [1]. Буга чейин, бир нече жылдар бою аудит, аудиттин стандарттары менен жөнгө салынып, ал Кыргызстандагы аудиттин калыптанышында маанилүү ролду ойногон. Бирок, аны андан ары өркүндөтүү жана, атап айтканда, аудиттин сапатын жогорулатуу үчүн жаңы мыйзам базасы талап кылынган. Кыргызстанда аудитордук ишмердүүлүктү мыйзамдык жактан камсыздоону өркүндөтүү зарылдыгы, аудитордук стандарттар өлкөдө аудиттин калыптанышында маанилүү жана өз убагында роль ойногону менен, аудитордук кызмат көрсөтүүлөр рыногундагы учурдагы шарттарды толук чагылдырбаганы

жана чыныгы жашоодон бир катар олуттуу позициялардан артта калган. "Аудитордук ишмердүүлүк жөнүндө" Мыйзам (мындан ары - Мыйзам) аудитордук стандарттарга карата белгилүү бир үзгүлтүксүздүктү сактоо менен, биздин мамлекетте аудитордук ишмердүүлүктү жөнгө салуучу көптөгөн эрежелерди иштеп чыгат жана тактайт, аларды ушул чөйрөдөгү эл аралык стандарттарга жакындатат. Ошентип, Мыйзамдын кабыл алынышы менен аудитти өнүктүрүүнүн жаңы этабы башталды деп айта алабыз.

Мыйзамдын негизги жоболору жана жаңылыктары төмөнкүлөр. Мыйзам аудитордук жана аудитордук иш-аракеттердин түшүнүктөрүн, милдеттүү жана активдүү текшерүүлөрдү, аудиторлордун көзкарандысыздыгын, аудитордук иш-аракеттердин стандарттарын аныктайт, ошондой эле жарандык-укуктук жоопкерчиликти камсыздандыруу түшүнүктөрүн, аудитордук иш-аракеттердин сапатын контролдоонун, күбөлөндүрүүнүн жана лицензиялоонун негиздерин берет, негиздерин бекемдейт жана аудиттин жүрүшүндө алынган маалыматтын купуялуулугун сактайт.

Мыйзам аудит жана аудит менен байланышкан кызматтарды бөлүштүрүүнү тастыктайт. Ошол эле учурда, мыйзамда белгиленген текшерүүгө байланыштуу кызматтардын деталдуу тизмеси маанилүү ролду ойнойт. Бул аудитордук уюмдар жана жеке адамдар тарабынан мындай кызматтарды көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн мыйзамдуу негиздөө менен конкреттүү түрдө баалоого мүмкүндүк берет. Аудитке байланыштуу кызматтарды көрсөтүү, эреже катары, кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы көлөмүндө саны жана мааниси боюнча алдыңкы орунду ээлей тургандыгын эске алганда, бул форма өтө маанилүү. Аудитор түшүнүгү эч кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгон жок. Бул "аудитор" квалификациясын берген квалификациялык сертификат алган аудиторлорго талапкерлерди тастыктоо боюнча Квалификациялык Комиссия тарабынан күбөлөндүрүлгөн жеке адам.

Маанилүү жаңылык – аудитордук уюмдун курамына талаптарды тактоо. Биринчиден, аудитордук уюмдагы аудиторлордун саны кеминде эки адам болушу керек. Экинчиден, аудитордук уюмдун уставдык капиталында аудиторго (аудиторлорго) жана чет өлкөлүк аудитордук уюмдарга таандык болгон үлүш жүз пайызды түзүшү керек. Аудитордук уюмдун жетекчиси "аудитор" квалификациялык сертификатына ээ болушу керек.

КАбыл алынган мыйзам боюнча дагы бир нече жаңылыктарга төмөнкүлөр кирет:

- милдеттүү текшерүүгө жаткан ишканын критерийлерди аныктоо;

- ченемди киргизүү, ага ылайык мыйзамдуу текшерүү аудитордук уюмдар тарабынан гана жүргүзүлөт. Бул экономикалык жана социалдык чоң мааниге ээ, себеби мыйзамдуу текшерүүнүн сапатын жогорулатат.

Мыйзамда аудиторлордун жана текшерилүүчү адамдардын укуктары жана милдеттери так жана толук баяндалган. Мыйзам аудитордук отчетко байланыштуу айрым жаңылыктарды камтыйт. Биринчиден, аудитордук отчеттун аныктамасы берилет – аудитордук отчетто аудитордун - аткаруучунун жана аудитордук уюмдун финансылык отчеттуулукка жана аудиттин субъектинин финансылык отчетуна байланыштуу башка маалыматтар жана көз карандысыз корутунду камтылган Кыргыз Республикасынын мыйзамдары; экинчиден, аудитордук отчет аудиттин натыйжалары боюнча түзүлүп, Мыйзамдын талаптарына жана аудитордук стандарттарга шайкеш келиши керектиги баса белгиленди. Аудитордук иш жөнүндө мыйзамда деталдуу түрдө аудитордук компаниялардын ишинин сапатын контролдоонун тартиби баяндалган. Сапатты контролдоонун түрлөрү бул сапатты ички жана тышкы контролдоо. Сапаттуу ички контролду аудитордук уюм аудитордук стандарттарга ылайык өз алдынча жүргүзөт. Сырткы сапатты көзөмөлдөө үч жылда бир жолу анын мүчөлөрүнө карата кесипкей уюм тарабынан жүргүзүлөт. Аудиттин сапатын контролдоо тиешелүү кардарды текшерүүдө аудиторлор даярдай турган ички документтердин курамын жана мазмунун изилдөөнү камтыйт.

Мыйзам ошондой эле аудиторлордун тышкы сапат кепилдигин жана ченемдик укуктук актылардын талаптарын жана аудиттин стандарттарын такай бузгандыгы үчүн жоопкерчилигин аныктайт. Мыйзамдын өзүнчө статьясы аудитордук ишти жүзөгө ашыруу укугуна күбөлүк берүүгө арналган. Аттестация мурдагыдай эле квалификациялык экзамен түрүндө жүргүзүлөт. Аудитордун квалификациялык сертификатын алуу үчүн талапкерлерге коюлган милдеттүү талаптар бирдей бойдон кала берет: жогорку билимдүү жана экономикалык, каржылык, көзөмөлдөө жана аудит чөйрөсүндө же илимий-педагогикалык чөйрөдө үч жылдан кем эмес иш стажы бар адамдар, жогорку окуу жайларындагы бухгалтердик эсеп жана аудит чөйрөсүндөгү иш-аракеттер. Ар кандай коммерциялык структуралардын аудиторлоруна талаптарды унификациялоо максатында, Мыйзамда бирдиктүү жөнгө салуучу орган - аудитордук ишти жөнгө салуучу жана аудитордук жана кесиптик уюмдардын ишин

контролдоочу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды түзүү каралган. Ички көзөмөл финансылык талдоо менен тыгыз байланышта болот, себеби ар бир ишканын негизги максаты – максималдуу пайда табуу, бул капиталды натыйжалуу башкаруусуз мүмкүн эмес. Албетте, ишканын бүткүл ишмердүүлүгүнүн натыйжасы бүтүндөй жана толугу менен каржылык ресурстарды жана ишканын башкаруунун натыйжалуулугунан көз каранды. Ишканын пайдалуулугун чоңойтуу үчүн резервдерди издөө башкаруучунун негизги милдети.

Каржылык абал – бул каржылык ресурстардын бар болуусун, жайгаштырылуусун жана колдонулуусун чагылдыруучу көрсөткүчтөрдүн жыйындысы. Бирок талдоонун максаты ишканын каржылык абалын көрсөтүү жана баалоодо гана жана ушунда гана эмес, анын максаты аны жакшыртууга багытталган иштерди дайыма жүргүзүп турууда да турат. Каржылык абалды талдоо бул ишти кайсыл айкын багыттар боюнча жүргүзүү керектигин көрсөтөт, дал ушул ишканын каржылык абалындагы өзгөчө маанилүү аспекти жана көбүрөөк алсыз позицияларды издеп табууга мүмкүнчүлүк берет. Ушуга ылайык талдоонун натыйжалары анык ишканын анын ишмердүүлүгүнүн анык бир мезгилиндеги каржылык абалын жакшыртуунун эң маанилүү жолдору кандай болоору жөнүндөгү суроого жооп берет.

Ишмердик жигердүүлүктүн көрсөткүчтөрү ишкана тарабынан жүгүртүүдөгү капиталды колдонуунун натыйжалуулугун мүнөздөйт. Андытан, ишканын ишмердик жигердүүлүгүн талдоонун жүрүшүндө айлануучулуктун көрсөткүчтөрү эсептелип чыгарылат жана алардын деңгээлин баалоо үчүн өткөн мезгилдердеги маалыматтар менен салыштырмалуу талдоо жүргүзүлөт.

Ишканын ишмердик жигердүүлүгүн талдоонун канааттандыраарлык эмес натыйжалары буга кызыкдар жактарга ишканын ишмердик жигердүүлүгүн жогорулатууга багытталган анык бир иш-аракеттерди колдонуу жөнүндөгү башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон тыянактарды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет. Ушул макаланын тегерегиндеги изилдөөлөр каалаган эле ишкана инвестициялар бар болгондо пайда табуусу мүмкүн экендигин көрсөттү, бирок бул үчүн минималдуу баштапкы маалыматтарда (анча чоң эмес салымдарда) максималдуу натыйжаны алууну билүү керек. Ошондуктан да жыйынды активдерден баштап таза активдерге чейинки активдердин рентабелдүүлүгүнүн жогору көрсөткүчтөрү жана акыр аягы иштеп чыгарылган продукциянын өздүк наркы ар бир ишканын ишинин

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2020

натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчү экендиги дагы бир жолу далилденди. Мисал катары бир ишкананын маалыматынын негизинде талдоо жасасак,

ишканын активдеринин рентабелдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү боюнча талданып жаткан мезгилдин аягына туруктуу өсүү байкалат.

1-таблица

Ишкананын 2015-2016-2017-жылдардагы капиталынын булактарынын рентабелдүүлүгүн талдоо (миң сом).

Көрсөткүчтөр	Жылдар			2017-жылдын суммасындагы башка жылдарга салыштырмалуу четтөөлөр		2017-ж. башка жылдарга салыштырмалуу өзгөрүү темпи	
	2015	2016	2017	2015	2016	2015	2016
Таза пайда	22320,1	54089,3	129253,0	106932,9	75163,7	579	239
Жыл башындагы өздүк капитал	105976,6	105049,7	275125,0	169148,4	170075,3	260	262
Жыл аягындагы өздүк капитал	105049,7	275125,0	332363,2	227313,5	57238,2	316	121
Өздүк капиталдын орточо чондугу	105513,2	190087,4	303744,1	198231,0	113656,8	288	160
Каржылоонун жыл башындагы туруктуу булактары	230692,9	234427,8	347061,2	116368,3	112633,4	150	148
Каржылоонун жыл аягындагы туруктуу булактары	234427,8	347061,2	333807,4	99379,6	-13253,8	142	96
Каржылоонун туруктуу булактарынын орточо чондугу	232560,4	290744,5	340434,3	107874,0	49689,8	146	117
Өздүк капиталдын рентабелдүүлүгүнүн коэффициенти	0,21	0,28	0,43	0,21	0,14	201	150
Инвестицияланган капиталдын рентабелдүүлүгүнүн коэффициенти	0,10	0,19	0,38	0,28	0,19	396	204

Капиталдын булактарынын рентабелдүүлүгүн талдап жатып төмөнкүдөй тыянактарга келүүгө болот: өздүк капиталдын рентабелдүүлүгү туруктуу темптер менен өсүүдө. Алсак, 2015-жылдан 2017-жыл ичинде 0,21 ге, б.а. 101% га өсүү байкалган жана 2017-жылдын аягында бул өсүү 0,43 тү түздү, бул инвестицияданган өздүк капиталдын 1 сому 43 тыйын таза киреше алып келгендигин билдирет. Инвестицияланган капиталдын рентабелдүүлүк коэффициенти да тездетилген темп менен өсүп жатат, буга 2015-

жылдан тартып 2017-жыл ичиндеги өсүүнүн 0,28 ге барабар болгондугу күбө, ал эми салыштырмалуу туюнтууда бул 296% ды түзөт. Ошондой эле 2016-жылдан баштап 2017-жыл аралыгындагы мезгил ичинде өсүү 0,19 болду, салыштырмалуу туюнтууда бул 104%ды түздү. 2017-жылдын аягында инвестицияланган капиталдын 1 сомуна 38 тыйын таза пайда туура келди. Бул өздүк капиталды жана узак мөөнөткө карызга алынган каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун тастыктайт.

2-таблица

Ишкананын түшкөн акчасынын жана пайдасынын түрлөрүнүн 2015-2016-2017-жылдардагы динамикасын талдоо (миң сом)

Көрсөткүчтөр	Жылдар			2017-жылдын суммасындагы башка жылдарга салыштырмалуу четтөөлөр		2017-ж. башка жылдарга салыштырмалуу өзгөрүү темпи	
	2015	2016	2017	2015	2016	2015	2016
Түшкөн акча	290636,7	340772,5	413074,4	122437,7	72301,9	142	121
Дүң пайда	167474,1	204258,5	254080,2	86606,1	49821,7	152	124
Амалдык пайда	56510,4	92020,8	136010,0	79499,6	43989,2	241	148
Таза пайда	22320,1	54089,3	129253,0	106932,9	75163,7	579	239

Жогоруда келтирилген таблицанын маалыматтарын эсепке алуу менен талданып жаткан мезгил ичинде бардык көрсөткүчтөрдүн (түшкөн акча, дүң пайда, амалдык пайда жана таза пайда) өсүү тенденциясы байкалат. 2015-жылдан 2017-жыл бою мезгил ичиндеги түшкөн акча 122 437,7 миң сомго көбөйдү, салыштырмалуу туюнтууда бул 42%ды түздү. 2015-жылдан 2017-жыл ичиндеги дүң пайда 86 606,1 миң сомго, же 52%га өстү. Дүң пайданын өсүү темпи түшкөн акчанын өсүү темпинен бийик, бул талданып жаткан мезгил ичинде сатылган продукциянын өздүк наркы сезилээрлик деңгээлде төмөндөгөндүгүн билдирет. Таза пайданын оң жактуу кескин секириги көрүнүп турат, ал көп тараптан амалдык пайданын көбөйүүсүнүн эсебинен болуп өттү, б.а. компаниянын негизги ишмердүүлүгү киреше алуунун альтернативдүү булактарына караганда артыкчылыктуу болуп жатат.

Башкарууну өркүндөтүүнүн эң маанилүү өбөлгөсү болуп эң алгач бухгалтердик эсепте калыптануучу зарыл болгон маалыматтык камсыздоону түзүү саналат. Өз кезегинде эсепке алуунун башкаруу тутумунун талаптарына ылайык келүүсүнө анын өнүгүүсүн башкаруу жолу менен (метабашкаруу) жетишүүгө болот.

Экономиканын директивалуу моделинен рыноктук моделине өтүүдө ички контроль зор мааниге ээ жана мунун негизги жоболору төмөнкүлөр:

1. Ички контроль чарбалык укук тутумундагы жалпы укуктук негиздерин сактоо.

2. Ишканада ички контроль жүргүзүүнүн укуктук негизин камсыз кылуу.

3. Ички контроль уюштуруу чечимдердин усулдук, уюштуруучулук жана техникалык бир маанилүүлүгүнөн баш тартуу, башкаруу тутумунун алкагында ички контроль тескөө концепциясына өтүү.

4. Ички контроль жана отчеттуулукту тескөөнүн тик принципи менен тең катарда горизонталдык принцибин да өнүктүрүү, б.а. мамлекетти, салык органдарын, менеджерлерди, менчик ээлерин ж.у.с. кошкондогу маалыматты бардык потенциалдуу колдонуучулардын кызыкчылыктарын тең даражада сактоо.

5. Зарыл болгон учурда ички контролдоону тескөө тутумунда артыкчылыктарды тандоо.

6. Ички контроль улуттук тутумунун алкагында экономикалык чечимдердин методологиялык бирдиктүүлүгүн камсыз кылуу.

Адабияттар:

1. Закон Кыргызской Республики от 30 июля 2002 года №134 «Об аудиторской деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.03.2019 г.).
2. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. - М.: Финансы и статистика, 1995. - 432 с.
3. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учеб. 3-изд., перераб. - М.: Финансы и статистика, 2017. - 288с.
4. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учеб. - М.: ИНФРА-М, 2018. - 366 с.
5. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта. -2-е изд., доп. - М.: Финансы и статистика, 2000. - 208 с.
6. Ефимова О.В. Финансовый анализ. 4-е изд. перераб. И доп. - М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2002. - 528 с.